

Vuoden 1992 raamatunkäännös ja muut antiikin tekstien suomennokset

Tässä katsauksessa valotan, millaista raamatunkäännöstyö on verrattuna muuhun antiikin tekstien käännöstyöhön. Toimin raamatunkäännöskomitean Uuden testamentin käännösyksikön ja tarkastusjaoston tehtävissä vuonna 1984 ja vuosina 1986–1989. Tänä aikana käsiteltiin pääasiassa Paavalin kirjeitä, joiden kääntämiseen myös seuraavat huomioni keskittyvät. Kun jatkossa päätettiin kääntää uudelleen myös Vanhan testamentin apokryfikirjat, toimin tämän käännöskomitean jäsenenä vuosina 2000–2007. Olin näissä tehtävissä nimenomaan kreikan kielen asiantuntijana. Tehtävän alkaessa olin toiminut Kreikan kielen ja kirjallisuuden professorina Helsingin yliopistossa jo lähes kymmenen vuotta. Erityisesti olin perehtynyt hellenistisen ja roomalaisajan kreikankielen tutkiessani kreikkalaisia papyrusdokumenteja. Olin – ja olen edelleen – myös hyvin kiinnostunut käännöstyöstä ja olen suomentanut itsekin useita kreikkalaisia tekstejä.

EROJA JA SAMANKALTAISUUKSIA

Kaikkien antiikin tekstien kääntäminen on samantapaista siinä suhteessa, että joudumme kääntämään noin kaksituhatta vuotta sitten kirjoitettua tekstiä. Tämä valtava aikaero merkitsee sitä, että koko kulttuuriympäristö on meille vieras – emme pysty suoraan eläytymään tuon aikakauden kirjoittajien ja

heidän yleisönsä reaaliseen elinympäristöön, heihin vaikuttaviin perinteisiin ja heidän tapansa reagoida erilaisiin ilmiöihin. On tietysti asioita (esimerkiksi sota, rakkaus ja kuolema), jotka vuosituhanesta toiseen ovat ihmisille niin merkityksellisiä, että ne tuntuvat koskettavan jotakin yleisinhimillistä kokemusta. Ihmisluonto sinänsä ei liene paljonkaan muuttunut kahdentuhannen vuoden kuluessa; tuo raamatunkäännöksiä piinaava σάρξ, ’liha’, ’ihminen’, joka ”on kuin ruoho – ruoho kuivuu, kukka lakastuu” (1. Piet. 1:24). Mutta miten tämä ihminen suhtautuu jokapäiväisen elämänsä ilmiöihin? Siinä meidän on vaikea riisua yltämme omien kokemistemme ja oman kulttuurimme laahusta. Kun Jason Euripideen *Medeia*-tragediassa selittää, että hän hylkää avopuolisonsa, maahanmuuttaja Medeian ja ottaa vaimokseen paikallisen kuninkaantytären pelkästään hyvää hyvyttään taatakseen hänen ja Medeian yhteisille lapsille hyvän yhteiskunnallisen aseman, meidän on vaikea olla pitämättä miestä teeskentelijänä. Todennäköisesti valtaosa Euripideen ajan yleisöstä piti Jasonin suhtautumista kuitenkin aivan järkevänä. Samaan tapaan meidän on vaikea karistaa yltämme omia näkemyksiämme orjuudesta, naisten asemasta tai seksuaalisesta suuntautumisesta tulkitessamme näitä asioita koskettelevia raamatunkohtia.

Ainoa, mikä auttaa tähän vieraan aikakauden ongelmaan, on tutustuminen siihen tutkimuksen kautta. Eri alojen tutkimuksen avulla, yhdistelemällä palasia esimerkiksi kielitieteestä ja lakitieteestä, kirjallisuudentutkimuksesta ja arkeologiasta, voimme päästä lähemmäksi antiikin outoa maailmaa ja siten myös kääntää antiikin tekstejä niin, että ne mahdollisimman hyvin välittävät sanomansa meille asti.

Tässä suhteessa Uuden testamentin ja muiden antiikin tekstien kääntäminen on pääpiirteissään samanlaista, mutta erilaisuuttakin on. Historiallinen konteksti on ajankohdan muiden tekstien kanssa sama: ollaan Rooman valtakunnassa, roomalaisen oikeuden alaisia, valtakunnan itäisissä provinseissa, joissa valtakieli on kreikka. Erilaisuuden tuo Uuden testamentin pohjalla oleva juutalainen uskonto ja kulttuuri. Siinä missä muut antiikin kirjailijat ovat lapsesta saakka kasvaneet Homeroksen eeposten taruja kuunnellen ja isompana saaneet perusteellisen retorisen koulutuksen, ovat Uuden testamentin kirjoittajat omaksuneet juutalaisen perinteen Vanhan testamentin kirjojen välityksellä. Toki nämä erilaisten kirjoittajien maailmat myös kohtaavat, kuten esimerkiksi Paavalin kirjeet osoittavat. Hän tunsi hyvin antiikin kirjeenkirjoitustradition, johon kuuluivat sekä tavalliset henkilöltä toiselle kirjoitetut kirjeet että jo alun perin laajemman yleisön luettavaksi tarkoitettut, kirjallisuudeksi katsottavat kirjeet.

Paavali oli myös hyvin sisäistänyt aikansa retoriikan konventiot, vaikka sanookin olevansa ἰδιώτης τῷ λόγῳ (2. Kor. 11:6): ”Puhetaitoni on ehkä kehno.” Nimenomaan oman puhetaidon vähätteleminen onkin eräs antiikin retoriikan tavallisimpia konventioita. Paavali käyttää taidokkaasti antiteesiä eli vastakohtien ilmaisua: ”Vaikka minä puhuisin ihmisten ja enkelien kielillä mutta minulta puuttuisi rakkaus – –” (1. Kor. 13:1) ja samoin toistoa, mielellään retoriikan suosimaa kolminkertaista toistoa, kuten tässä korinttilaiskirjeen tunnetussa jaksossa, jossa yhä voimistuvat vaikka-lauseet kertautuvat: ”Vaikka minulla olisi profetoimisen lahja – – en olisi mitään. Vaikka jakaisin kaiken omaisuuteni – – en sillä mitään voittaisi” (1. Kor. 13:1–3). Hän käyttää anafora ja alliteraatiota: ”Kaiken se kestää, kaikessa uskoo, kaikessa toivoo, kaiken se kärsii”

(1. Kor. 13:7). Hän käyttää paljon erityisesti filosofisen diatriibikirjallisuuden suosimia yleisölle osoitettuja kärkeviä kysymyksiä ja lausahduksia: ”Miten siis on? Olemmeko me muita parempia? Emme lainkaan” (Room. 3:9). Paavalin tyyliä voi verrata esimerkiksi suomentamaani Longoksen romaaniin *Dafnis ja Khloe*, jota yleisesti pidetään tyyliiltään suorastaan ylettömän retorisena:

Dafnis on kaunis, mutta ovathan kukatkin. Hänen huilunsa soi kauniisti, mutta niin myös satakielen laulu. Kuitenkaan niistä en välitä nyt ollenkaan. Kunpa voisin olla hänen huilunsa, että hän puhaltaisi minuun! Tai hänen vuohensa, että hän paimentaisi minua! (1.14.2.)

Tällaiset tyylipiirteet tulisi aina antiikin teoksia käännettäessä säilyttää, ja mielestäni ne onkin kiitettävästi toteutettu suomeksi Paavalin kirjeissä.

Uuden testamentin kieli on pääosin niin sanottua *koinē*-kreikkaa, Rooman valtakunnan itäosan yleiskieltä. Tähän aikaan kreikankielisestä kirjallisuudesta oli suureksi osaksi jo kadonnut aiempi kirjallisten murteiden traditio, jonka mukaan eri kirjallisuudenlajeilla oli oma tiettyyn murteeseen perustuva taidekielensä. Proosan kieleksi oli vakiintunut attikan murre. Tämä on *koinē*-kreikan pohjana, kuitenkin niin että silmiin ja korviin pistävimmät attikismit olivat hioutuneet siitä pois. Uuden testamentin kreikka on varsin tavanomaista ajan kirjakieltä, Paavalin kirjeitä ja joitakin muita tekstejä lukuun ottamatta kuitenkin ilman sanottavampia tyyllisiä ambitioita. Papyruskirjeiden kreikan kieli on varsin lähellä sitä, jos jättää huomiotta varsinaiset viralliset kansliakieltä noudattavat dokumentit. Tässä suhteessa raamatunkääntäjän kielelliset ongelmat eivät poikkea muista antiikin proosateoksisista muuta kuin siellä täällä esiintyvien Vanhaan testamenttiin liittyvien ilmaisujen kohdalla.

TERVETTÄ JÄRKEÄ JA VANHURSKAUTTA

Kaikessa käännöstyössä vastaan tulee sanoja, joilla ei tunnu olevan sopivaa vastinetta kohdekielessä. Eräs tällainen sana, jonka kääntämistä olen itse usein kreikkalaisia tekstejä opettaessani joutunut miettimään, on σωφροσύνη, sananmukaisesti ’tervemielisyys’. Sanan joutuu yleensä kääntämään

tilanteeseen sopivasti, esimerkiksi harkitsevuus, itsehillintä, säädyllisyys, siveys. Kyseessä on termi, joka oli erityisen tärkeä klassisen ajan Ateenassa. Siellä *sōfrosynē* oli hyve, joka tavallaan edusti ateenalaisen kulttuurin ja demokratian parhaita puolia. Se tarkoitti lähinnä itsekontrollia, joka esti kaikenlaisen liiallisuuteen sortumisen ja takasi yhteiskunnan hyväksymän moraalin: lain noudattamisen, yhteishyvän ajattelemisen ennen omaa etua, kohtuullisuuden seksuaalisuudessa ja hyvän käytöksen. Jopa vaatetuksen ja kävelytavan tuli kuvastaa ateenalaisen *sōfrosynē*-tajuja. Käsitteeseen kuului, että se liitettiin nimenomaan ateenalaisen miehen toivottuun käytökseen. Naiset olivat luonnoltaan niin heikkoja ja hillittömiä, ettei heiltä voinut edellyttää samanlaista itsehillintää.

Raamatusta *sōfrosynē*-sanalla ei käsittäkseni ole mitään uskonnollista traditiota. Apostolien teoissa Festus kuuluttuaan Paavalin puolustuspuheen huudahtaa: ”Paavali, sinä olet järjiltäsi! Kirjaviisaus on sekoittanut pääsi.” Paavali vastaa: ”En ole järjiltäni, arvoisa Festus. Minkä puhun, puhun totuuden ja terveen järjen mukaisesti” (Ap. t. 26:24–25). Järjiltään oleminen on tässä kohdassa ilmaistu kreikan verbillä *μαίνομαι*, kun taas Paavali sanoo puhuvansa ”totuuden ja *sōfrosynēn* sanoja”. Luulen, ettei hän tässä tarkoita *sōfrosynē*-sanalla niinkään järkipuhetta, siis järkevänsisältöistä puhetta – sisältöön viittaa tuo toinen hänen käyttämänsä sana, totuus – vaan järkevästi käyttäytyvän, itsensä hillitsevän ihmisen puhetapaa, vastineena maaniselle höperrykselle. Hän tulee siis varsin lähelle sanan ateenalaista käyttöä. Myös Markuksen evankeliumin gerasalainen mies, josta Jeesus on ajanut pahat henget sikoihin, istuu tapahtuman jälkeen ”vaatteet yllään ja täydessä järjessään” (Mark. 5:15). Tässäkin mielenterveyden muutos on ilmaistu ulkoisen käyttäytymisen kuvauksella: kahleissa riehuminen tilalla on sovelias vaatetus ja käytös. *Sōfrosynē* esiintyy usein Timoteukselle ja Titukselle osoitetuissa kirjeissä annetuissa neuvoissa. Seurakunnan kaitsijan on oltava ”harkitseva” (1. Tim. 3:2), vanhojen miesten ”maltillisia” (Tit. 2:2) ja nuorten miesten ”hillitysti käyttäytyviä” (Tit. 2:6), naisten taas tulee viettää ”hillittyä elämää” (1. Tim. 2:15) ja olla ”puhtaita” (Tit. 2:5); heidän kaunistuk-

sensa on ”säädyllisyys” (1. Tim. 2:9). Kaikki näissä kohdissa olevat vastineet ovat sellaisia, joita antiikin muidenkin tekstien käännöksissä voisi käyttää. Ehkä huomio kuitenkin kiinnittyy siihen, että naisten *sōfrosynēn* vastineet tuntuvat vaativan nimenomaan seksuaalista itsehillintää, kun taas miehiltä edellytetään harkintaa ja malttia. Voi hyvin olla, että tämä oli kirjeen kirjoittajankin tarkoitus. Merkillepantavaa on, että hän kuitenkin uskoi naisten olevan itsehillintään kykeneviä.

Sōfrosynē on siis vivahteikas sana, jolle ei ole selvää vastinetta suomen kielessä ja jonka kääntäminen riippuu tilanteesta. Aivan toisenlainen sana on toinen ominaisuutta ilmaiseva substantiivi, *δικαιοσύνη*. Tämä on sekä kreikan että suomen kielen normaalikäytön kannalta varsin ongelmaton sana: kreikan *dikaios*-sanaa käytetään henkilöstä tai asiasta, joka on oikeudenmukainen, siis noudattaa lakia, hyväksyttyä tapaa, kohtuutta, moraalialia. Substantiivin *dikaiosynē* käännökseksi sopii siis kaikkialla antiikin teksteissä ’oikeudenmukaisuus’ tai ’oikeamielisyys’. Mutta näin ei ole Raamatusta, jossa *dikaios*-sanue kantaa keskeistä uskonnollista merkityssisältöä. *Dikaiosynē* on sen mukaan ennen kaikkea Jumalan ominaisuus, ja Jumala saa aikaan, että myös ihmisestä voi tulla *dikaios*, kun hän uskoo Jeesukseen Kristukseen, jonka antama uhri on Jumalan *dikaiosynēn* ilmentymä. Tämä sana on Agricolaasta lähtien käännetty suomeksi sanalla ”vanhurskaus”, jota ei suomessa käytetä missään muussa yhteydessä. Sanan korvaamista jollakin muulla onkin molempien viimeisten raamatunkäännösten kohdalla mietitty, mutta mitään uutta ei ole keksitty, koska ”oikeamielisyys” ei tunnu riittävältä. Niinpä vanhurskaus on saanut jäädä uusimpaankin raamatunkäännökseen ainakin teologisesti tärkeimpiin kohtiin.

USKO JA LUOTETTAVUUS

Dikaiosynē-käsitteeseen liittyy kuitenkin toinen tärkeä sana, jonka tarjoamaa ongelmaa on paljon vähemmän käsitelty, nimittäin *πίστις*, ’usko’. Otan sen esiin, koska se valaisee mielestäni hyvin sitä kääntämisen yleistä ongelmaa, että sana ei kielestä ja kulttuurista toiseen siirryttäessä kannata mukanaan samanlaista merkityskenttää. Kreikan sana *pistis*

tarkoittaa uskoa ja luottamusta johonkin, edelleen se voi tarkoittaa sitä, mihin luottamus perustuu, eli luotettavuutta, rehellisyyttä, tai suoranaisesti lupaus, vakuutusta, vakuutta. Usein esiintyy sanonta χειρὸς πίστις, 'käden vakuus', jolla tarkoitetaan oikean käden puristuksella vahvistettua sopimusta. Usein *pistis* liittyy käsitteeseen *horkos*, vala. Aiskhylos valaisee näiden suhdetta varsin osuvasti ja tiiviisti säkeessään οὐκ ἀνδρὸς ὄρκοι πίστις, ἀλλ' ὄρκων ἀνήρ (frg. 394, Radt). Ajatus on avoimesti käännettynä suunnilleen, että valat eivät ole tae ihmisen luotettavuudesta, vaan ihminen on tae valojen luotettavuudesta.

Pistis on siis käsite, jossa luottamus virtaa kahteen suuntaan: on lupaus, johon voi luottaa ja uskoa, koska sen lupajan vakuutena on luotettavuus. Tällainen merkityssisältö ilmeisesti häilyi kreikan kieltä puhuvan mielessä, kun hän kuuli ja käytti sanaa *pistis*. Latinaa puhuvan mielessä *pistis*-sanan vastineena oli hyvin samalla tapaa käytetty sana *fides*. Tämä sopii mainiosti myös Uuden testamentin *dikaiosynē*-käsitteeseen oikeamielisyydestä eli vanhurskaudesta, jota Jumala osoittaa. Usko Jeesukseen eli *pistis*, jonka kautta ihmisestäkin tulee *dikaios* eli vanhurskas, on samalla Jumalan antama lupaus tai vakuus, jonka hän on antanut antamalla Poikansa. Kreikkalaisen on ehkä ollut helpompi kuin suomalaisen ymmärtää Paavalin ajatuskulkua tämän hänelle tutun *pistis*-käsitteen valossa, sillä suomen sana 'usko' ei kerta kaikkiaan kannata kaikkia niitä merkitysvivahteita kuin mitä *pistis* kantaa. Mutta mitään muutakaan sanaa ei sen käännökseksi voine ajatella.

Puutun vielä kahteen raamatunkohtaan, joissa *pistis* esiintyy. Ensimmäinen ei ole teologisesti erityisen tärkeä, toinen taas on erittäin keskeinen. Ensimmäinen esiintymä on Paavalin kirjeessä Filemonille. Kirjeen mukana Paavali lähettää kristityksi kääntyneen orjan takaisin Filemonille ja pyytää häntä ottamaan tämän hyvin vastaan. Kirje alkaa tavanmukaisilla tervehdyksillä: Paavali kiittää Jumalaa Filemonin osoittamasta rakkaudesta ja uskosta rukoillen että "yhteinen uskomme auttaisi sinua käsittämään kaiken sen hyvän, minkä Kristus on meille antanut" (Filem. 6). Kreikaksi lause on täynnä Paavalin suosimia substantiivi-ilmauksia

prepositioineen: ὅπως ἡ κοινωνία τῆς πίστεώς σου ἐνεργῆς γένηται ἐν ἐπιγνώσει παντὸς ἀγαθοῦ τοῦ ἐν ἡμῖν εἰς Χριστόν. Tämän lauseen jälkeen Paavali edelleen kiittelee Filemonia hänen rakkaudesta ja ilosta, jota se on kaikille tuottanut. Tässä yhteydessä minua ei vaivaa käänнос "yhteinen uskomme", vaan tuon koko lauseen käännökseen kätkeytyvä uhkauksen sävy, "että yhteinen uskomme auttaisi sinua käsittämään – –". Toisin sanoen: "Toivon että sinä nyt tulisit järkiisi ja tekisit mitä minä pyydän." Voihan olla, että Paavali on kätkenyt tervehdykseensä piikin. Pitäisin silti todennäköisempänä, että Paavali ei ole sijoittanut tällaista kätkeyttä vetoomusta muuten kovin ylenpalttisesti kehuvien tervehdyksensä väliin, vaan toivoo tässäkin vain yleispätevästi, että yhteinen uskomme vahvistaisi ymmärrystämme kaikesta siitä hyvästä, minkä Kristus on meille antanut. Kritisoin tässä siis raamatunkäännöksen ilmaisua "auttaisi sinua käsittämään", joka lisäämällä pronominin "sinua" ja käyttämällä käsittää-verbiä tuntuu jo etukäteen syyllistävän Filemonia huonosta tilannetajusta.

Toinen kohta on roomalaiskirjeen jae 1:17, jossa Paavali perustelee evankeliumin voimaa: "Siinä Jumalan vanhurskaus ilmestyy uskosta uskoon. Onhan kirjoitettu: Uskosta vanhurskas saa elää" (δικαιοσύνη γὰρ θεοῦ ἐν αὐτῷ ἀποκαλύπτεται ἐκ πίστεως εἰς πίστιν, καθὼς γέγραπται· ὁ δὲ δίκαιος ἐκ πίστεως ζήσεται). Tässä liikutaan Paavalin julistuksen keskeisissä kysymyksissä, ja senpä takia uusi raamatunkäännös on katsonut parhaaksi pysyä Agricolaalta periytyvässä ilmauksessa "uskosta uskoon", joka kääntää aivan kirjaimellisesti kreikan prepositioilmauksen *ek pisteōs eis pistin*. Raamatunkäännöskomitea yritti tarjoilla ilmausta "jonka usko ja vain usko ottaa vastaan", mikä heijastaa Lutherin keskeistä periaatetta *sola fide*, "yksin uskosta". Syynä nykyisen raamatunkäännöksen perinteiseen ilmaukseen "uskosta uskoon" lienee toisaalta juuri perinne, toisaalta se, että kreikan ilmaisua *ek pisteōs eis pistin* on aikojen kuluessa yritetty tulkita hyvin monella tavalla, ja kun ei varmaa tulkintaa ole, on pitäydytty vanhaan sanontaan. Valitettavasti se ei avaudu lukijalle.

"Uskosta uskoon" ei mielestäni tarkoita suomen kielellä yhtään mitään. Jos sille yrittää löytää luon-

tevaa, suomalaisen käytännön mukaista merkitystä, sen luultavasti yhdistää sellaisiin lähinnä aikaa kuvaaviin ilmauksiin kuin päivästä päivään = joka päivä, kesästä kesään = joka kesä niin että välissä on aina kuitenkin talvi. Paikalliset ilmaisut, kuten kylästä kylään, ilmaisevat, että jos ei käydä ihan jokaisessa kylässä, niin kierrellään kuitenkin kovasti. Mutta kun vastaavalla kohdalla on abstrakti käsite niin kuin usko, ei ajatusta ole helppo ymmärtää. Mitä tarkoittaisi vaikkapa rakkaudesta rakkauteen? Ilmeisesti siirtymistä yhdestä rakkaussuhteesta toiseen. Tämänkaltaisesta siirtymisestä yhdestä uskosta toiseen ei tässä voi olla kysymys. Voisiko olla kysymys sellaisesta Jumalan ja ihmisen välisen oikeamielisyyden, lupauksen ja uskollisuuden kohtaamisesta, mistä psalmissa kauniisti sanotaan: ”Laupeus ja uskollisuus kohtaavat, oikeus ja rauha suutelevat toisiaan. Uskollisuus versoo maasta ja oikeus katsoo alas taivaasta” (Ps. 85:11–12).

Roomalaiskirjeen kohta jatkuu sanoilla ”uskosta vanhurskas saa elää”. Entinen kirkkoraamattu käänsi lauseen ”vanhurskas on elävä uskosta”. Muistelen, että käännöskomiteassa haluttiin tahlailaan omaksua käänteinen sanajärjestys ”uskosta vanhurskas”, jotta sen voisi halutessaan ymmärtää kahdella tavalla: joko ”uskosta vanhurskas / saa elää” tai ”uskosta / vanhurskas saa elää.” Kreikan kannalta jälkimmäinen on ilman muuta normaali tapa ymmärtää lause, mutta tässä haluttiin samalla kunnioittaa perinteistä ”uskon vanhurskaus” -käsitettä – mielestäni epäonnistuneesti.

TULKINTAPERINNE JA KÄÄNTÄMISEN RAJAT

Näissä esimerkeissä on sanojen merkitysvaihteiden vaikeuden lisäksi käynyt ilmi kreikan prepositioilmausten kääntämisen vaikeus. Suomen kieleen tällaiset prepositioilmaukset eivät yleensä kerta kaikkiaan sovi. Tässäkin suhteessa uusi raamatunkäännös on monesti joutunut laskemaan aseensa. Tervehdimme edelleen toisiamme Kristuksessa Jeesuksessa, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, mitä mukailten meillä oli monivuotisen käännösyksikkökumppanini Marja Itkonen-Kailan kanssa tapana tervehtiä toisiamme sanoilla ”sisareni Paavalissa”. Saimme myös monesti tuta, miten valtavia teologisia syö-

vereitä prepositioihin saattoi sisältyä. Kerrankin ehdotimme jollekin prepositioilmaukselle käännöstä, joka meidän mielestämme oli kreikan kielen kannalta itsestään selvä, jolloin puheenjohtajamme Aimo Nikolainen hikkaisi: ”Niin, tuohan on sitä jo 1400-luvulla tunnettua harhaoppia.” Oivalsimme oitis, miten tuota prepositiota kuormitti vuosituhansien painolasti.

Tämä onkin suurin ero raamatunkäännöksen ja antiikin muiden tekstien kääntämisen välillä. Emme ole vapaita tulkinassamme, vaan takanamme on kahden vuosituhannen mittainen katkeamaton traditio erilaisia teologisia näkemyksiä. Emme myöskään ole kääntämässä yksin, vaan jokaisen sanan ja jokaisen lauseen punnitsee moninkertainen asiantuntijoiden, seurakuntien ja kirkkokuntien joukko. Yhteisen käännöksen on silti synnyttävä.

Suomen Piipiaaseura • www.piipia.fi

Raamattu ristiin

Upea luku- ja hakuteos. Tekstikokonaisuudet on ryhmitelty aiheiden mukaan. Hakemistojen avulla löydät tunnettuja raamatunkohtia sekä Raamatun henkilöitä ja kertomuksia. Vivahteikas kuvitus. **36 €**

Tilaukset: myynti@piipia.fi
puh 010 838 6520

voimasanoja **200 VUOTTA** • PIIPIA

PL 54 | 00241 HELSINKI | www.piipia.fi | www.piipia.fi